

Олексій ЯСЬ (Київ)

ІСТОРИОГРАФІЯ В КОНТЕКСТІ ДИСЦИПЛІНАРНИХ ТРАДИЦІЙ ТА ПЕРСОНАЛЬНИХ ВИМІРІВ

(Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах.
Из истории Новороссийского университета. К 75-летию исторического
факультета – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.)

Рефлексії та саморефлексії істориків стають дедалі помітнішим явищем на теренах української історіографії. Вони репрезентують найрізноманітніші способи освоєння інтелектуального простору та соціокультурного середовища побутування гуманітарія, виказують авторські спроби осмислити калейдоскопічність і мінливість пізнавальних ситуацій останніх десятиліть та змалювати просторово-регіональну й дисциплінарну конфігурацію академічної спільноти в ретроспективних і футуристичних вимірах, врешті-решт досягнути загадковий феномен історичної Науки на національних теренах.

Прикметною рисою означених студій є виключна увага до створення інтелектуального продукту зокрема щодо добору сюжетів, дослідницьких стратегій, сполучення різноманітних ракурсів висвітлення матеріалу, його стилізації та термінологічного представлення тощо. Власне, питання, як виробляти чи творити текст, стає одним із наріжних каменів і навіть одним із установчих концептів сучасного історіописання. Причому цією проблемою переймаються не тільки адепти лінгвістичного повороту та постмодерністських візій, а навіть історики, які перебувають у прихованій чи відкритій опозиції до зазначених інтелектуальних і культурних зрушень.

На цьому тлі видається, що йдеться про питання більш масштабні або, точніше, глобальніші, аніж засоби та стратегії з обсягу мовної репрезентації здобутків і результатів історичної науки. На сьогодні вони, здається, лише відіграють роль лакмусового папірця, який дозволяє помітити явища і процеси, що у свідомості дослідників побутували десь на маргінесі. Відтак нині колеги з фахового цеху все більше й більше замислюються не тільки щодо локалізації контурів та самого ландшафту “території історика”, а й стосовно самоусвідомлення вченого-гуманітарія в сучасному швидкоплинному і техногенному світі.

Такі рефлексії продукують не тільки досить звичну для історика діахронію викладу, зокрема різноманітні комбінації часових перспектив, а й спонукають до темпорального, а почасти навіть до культурного та інтелектуального синкретизму.

Варто зазначити, що останній тлумачимоне стільки в контексті апеляції чи редукації до звичних шаблонів і схем, скільки як спробу віднайти нову якість,

новітній зміст у лабіринті класичних і неklasичних практик історіописання XIX–XX ст. Адже піднесення відрефлектованості наших уявлень про минувшину (зокрема про минуле науково-гуманітарної, викладацької корпорації, способи її конструювання і функціонування в різних середовищах, формування та видозміни дисциплінарної структури, спрямованість і темпи процесів інституціоналізації) нав'язує часові асоціації й аналогії з сучасними перетвореннями та зрушеннями.

Втім, рефлексії істориків цікаві не тільки в сенсі самоусвідомлення нашої Кліо та її репрезентантів у нинішньому інтелектуальному просторі. Вони примушують замислитися щодо перспективності та дієвості, зрештою стосовно ступеня креативності різних способів прочитання української історії.

Студії з виразною домінацією рефлексивних компонентів з'являються на ниві національного історіописання епізодично, хоч і значно частіше, ніж у 1990-і роки. До категорії таких праць слід віднести і монографію одеської дослідниці, професора місцевого університету Тетяни Миколаївни Попової.

Архітектоніка цієї роботи спирається на низку самодостатніх проблемно-тематичних сегментів, які водночас продукують компаративні, контроверсійні, взаємодоповнюючі або перехресні контексти розгляду провідної проблематики. Інколи складається враження, що ця студія вбрана у багатошарову строкату одяжину з різними смислами, які в процесі занурення час від часу відкриваються читачеві, зокрема апелюють то до його образної уяви, то до логіки формулювання і змістовного наповнення різноманітних абстракцій.

Не випадково тексти, які склали основу вказаної праці, створювалися протягом другої половини 1990-х рр. – 2006 р. Зауважимо, що порівняно з низкою первісних публікацій відповідні розділи монографії зазнали суттєвих метаморфоз.

Так чи інакше початковою, вихідною точкою праці, своєрідною альфою й омегою авторських конструкцій є минувшина професорсько-викладацької корпорації істориків з університету в Одесі на тлі соціо- та етнокультурних координат Новоросії та Півдня України.

Цей регіональний рефрен усієї студії є майже наскрізним і простежується в більшості сюжетів, але не обмежує ступінь їхньої загальності, а навпаки — надає останнім певних рис самобутності. Більше того, регіональна специфіка, ба навіть феномен Одещини, ще чекає на повноцінні кроскультурні студії.

Проте побутування спільноти одеських істориків у такому просторі пробуджує розмаїті дослідницькі інтенції: формування університетської корпорації на імперській, поліетнічній периферії, специфіка засвоєння й трансляції культурних та інтелектуальних взірців, україністика і місцеві освітні практики, зрештою сприйняття та спроби реконструкції науково-історичного процесу в Російській імперії, а пізніше в Радянському Союзі з місцевої перспективи.

Отож репертуар проблем, в якому сполучаються власне регіональні аспекти з наукознавчими, методологічними й історіографічними питаннями ширшого масштабу, постає вже при першому погляді на зазначену монографію.

Окреслене проблемне поле є надзвичайно цікавим для авторських спостережень, узагальнень та припущень, що дозволяє як залучити біографічний матеріал,

так і вводити термінологічні елементи, наукознавчі й історіографічні екскурси тощо. Тим більше, що й сама дослідниця тою чи іншою мірою ідентифікує себе з одеською корпорацією істориків.

Недаремно Т. Попова обстоює думку про краєзнавчу / регіональну спрямованість, а за великим рахунком – досить чітку локалізацію предметної області наукової творчості місцевих істориків у межах Північного Причорномор'я – Одещини – Одеси (с. 44).

Вважаємо, що в даному випадку маємо справу не тільки з дослідницькими пріоритетами і вподобаннями, які зумовлені регіональним партикуляризмом, а зі специфічним культурним вибором інтелектуалів, що тривалий час були зорієнтовані на спадщину класичної давнини та новоєвропейські зразки. Чи не в цьому напрямі слід шукати витoki складних і суперечливих взаємин місцевих учених з українською науковою традицією як в імперські часи, так і в радянську добу?

Адже соціокультурні обставини й космополітична інтелектуальна атмосфера віддаленої імперської периферії з давнім культурним спадком, витoki якого виводили з доби античності, породжували справжнє багатство освітніх і дослідницьких практик. З ними було складно конкурувати молодій національній історіографії на початкових стадіях дисциплінарної інституціоналізації та ще й за несприятливих політичних передумов

Зрештою, інституціоналізації історичної науки, формуванню її дисциплінарної конфігурації, зокрема історіографічного сегмента, в Новоросійському університеті та взагалі в російському пізніше в радянському і пострадянському інтелектуальному просторі, приділяється чи не найбільша увага в монографії одеської дослідниці. Саме навколо цих проблем, переважно, і концентруються авторські рефлексії

На жаль, українські контексти у висвітленні зазначеної проблематики суттєво поступаються загальноросійським, загальнорадянським та навіть європейським, світовим. Мабуть, міркування тотальності та генералізації щодо представлення матеріалу були все ж таки визначальними у розгортанні сюжетних ліній.

Однак слід узяти до уваги, що проблеми дисциплінарної історії іманентно вимагають співвіднесення регіональних ракурсів з просторовими теренами формування історіографії в Російській імперії та СРСР. Тож ієрархія проблем зазначеної студії значною мірою зумовлена складною, майже асиметричною предметною областю.

На думку дослідниці, початок дисциплінарної стадії історіографії пов'язаний з кількома найважливішими ознаками: 1) інтенсивне зростання спеціальних публікацій; 2) формування власної теоретико-методологічної проблематики; 3) поява навчальних курсів у вищій школі (с. 50–51). Вочевидь ці явища відображали не тільки індивідуальні рефлексії вчених стосовно тодішніх дослідницьких практик, а й певною мірою загальні зрушення у самоусвідомленні істориками їхньої фахової царини.

Останні представлені Т. Поповою не лише з одеської перспективи, а й у компаративному сенсі, що додає цілу низку важливих фрагментів до загальної палітри історичної науки в Україні на зламі XIX–XX ст.

Від доби дисциплінарного становлення історіографії кінця XIX – початку XX ст. автор повертає свої погляди до радянського й пострадянського простору. Наразі вона акцентує увагу на формуванні термінологічного апарату історичної науки, зокрема на поняттях “історіографічна ситуація” й “інфраструктура”.

Ці термінологічні новації 1970-х –1980-х рр. розглядаються, переважно, в наукознавчому контексті. Зокрема, дослідниця трактує їхнє походження у сенсі традиційної контрверсії “інтерналізм – екстерналізм” та відомої полеміки про фактори наукового розвитку, яка інтенсивно точилася в середовищі радянських інтелектуалів від славнозвісних часів т. зв. “хрущовської відлиги”.

Щоправда, автор не порушує питання щодо низки близьких у змістовному і функціональному відношенні понять, які також циркулювали на теренах соціогуманітаристики. Наприклад, не згадується досить цікавий термін “пізнавальна ситуація”, який вирізняється своєрідним, “плаваючим” змістом і мінливою адресною спрямованістю.

Таким чином, проблеми дисциплінарного статусу й інституціоналізації історичної науки на сторінках монографії постають у контексті соціалізації, а згодом з перспективи соціокультурної трансформації суспільства.

Відзначимо, що нам імпонує ставлення Т. Попової до творчості радянських учених, зокрема тонке розуміння тих культурних і політичних передумов інтелектуальної атмосфери, в яких створювалися їхні праці та формувалася методологічний інструментарій. Це примушує замислитися щодо загальної спадщини радянського наукознавства, в якій знаходимо своєрідне відлуння, засвоєння і поширення багатьох західних ідей, щоправда у вельми специфічному, а іноді химерному представленні.

Прикметною рисою праці є постійна зміна ракурсів висвітлення: дидактичний та рефлексивний, дисциплінарний і проблемний образи історіографії, зміна парадигм й академічна спільнота, зрештою співвіднесення понять “модель” і “образ” тощо. Автор перебуває у стані постійного, захоплюючого пошуку, зокрема прагне широко залучити ідеї і концепти з обсягу історії, філософії та соціології науки, які намагається перенести, адаптувати до студіювання дисциплінарної інституціоналізації історіографії.

Такий підхід видається нам цілком природним і багатообіцяючим, оскільки дає змогу не тільки суттєво розширити дослідницький інструментарій, а й увести конкретну дисциплінарну історію в глобальний наукознавчий контекст. Він надає історикам можливість вийти з вузьких меж предметної локальності, подивитися на дисциплінарні процеси в широкому компаративному сенсі, зокрема перейти до оперування термінологічним апаратом, методами та процедурами, запозиченими з інших наук.

Потреби в таких інтелектуальних, майже синкретичних, мутаціях є незаперечними, тим більше, що сам дух інтердисциплінарності, здається, повсюдно панує в сучасній соціогуманітаристиці на пострадянському просторі.

Втім, виникають спокуси тотально уподібнити механізми дисциплінарної інституціоналізації на теренах Клію з їхніми аналогами в природничих або

технічних науках. Адже наукознавчий апарат та інструментарій розроблені на їхній ниві набагато краще, аніж у царині історичної науки.

На цьому місці варто висловити деякі застереження і міркування, пов'язані зі специфікою історії як науки.

Зокрема, варто наголосити на підвищеній ролі самосвідомості історика в процесі дисциплінарної інституціоналізації, порівняно, наприклад, з природниками. Попри разючі інтелектуальні та соціокультурні перетворення, особистий досвід, індивідуальні соціальні й культурні практики і навіть творчі вподобання й зацікавлення історика і до сьогодні посідають неабияке місце у виробленні його інструментарію.

Згадаймо старе афористичне визначення неогегельянця Р. Дж. Коллінгвуда про те, що кожний дослідник “відтворює, прокручує історію у своїй свідомості”. Абстрагуючись від традиційної критики неогегельянства, мусимо визнати, що рефлексивні компоненти і в творчості вченого, і в історичній науці відіграють неповторну роль.

Зрештою, це чудово показала дослідниця у своїй монографії, зокрема висвітлюючи різноманітні самоназви (самоідентифікатори) історіографії як нової дисципліни у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (с. 156). Чи не є два десятки назв щодо означення історіографії, які циркулювали на той час паралельно в імперському інтелектуальному просторі, своєрідним виразом такої полівимірної рефлексивності?

Та й нині на початку ХХІ ст. діапазон різноманітних смислів історії як родової мегадисципліни, так і історіографії як субдисципліни є вкрай широким, розмаїтим, суперечливим, а часто й контрверсійним.

Ці особливості авто- та гетерорефлексій істориків і взагалі гуманітаріїв, суспільствознавців свідчать, що механізми дисциплінарної інституціоналізації на ґрунті історичної науки мають істотну специфіку, принаймні щодо ціннісних та нормативних складових. Вочевидь вони є тонкішими, можливо, навіть дифузними, піскуватими, що продукує їхню перманентну видозміну, зокрема стосовно визначення дисциплінарного ядра, статусу міждисциплінарних зв'язків, застосування запозиченого дослідницького інструментарію, способів і форм представлення результатів наукових студій тощо.

Вважаємо, що версіальність як одна із засадничих прикмет історії як науки, мабуть, повною мірою стосується і її дисциплінарної історії, зокрема процесів інституціоналізації.

Крім розробки проблем високого рівня загальності, у студії Тетяни Попової репрезентовані дуже цікаві нариси про одеських науковців – Олексія Маркевича, Петра Біциллі, Євгена Щепкіна (онука відомого російського актора М. С. Щепкіна по батьківській лінії та племінника фундатора знаменитого літературного гуртка М. В. Станкевича по материнській) та Володимира Крусмана. У них автор не тільки порушує традиційний набір сюжетів, властивий для більшості біоісторіографічних досліджень, а й досить часто повертається до попередніх питань.

Відзначимо, що багата наукова спадщина зазначених істориків, зокрема схильність деяких із них до широкої методологічної історіографічної рефлексії

дозволяє простежити тодішні інтелектуальні впливи, самобутні повороти думки, індивідуальні реакції на знакові явища та процеси, культурній політичні метаморфози в Російській імперії тощо. Тому на сторінках монографії ці науковці постають як цікаві, конфліктні та своєрідні особистості, які представлені в багатьох образах і з перспективи різних контекстів

У широкому сенсі монографія Т. Попової продовжує дослідницькі інтенції, які намітилися останнім часом у працях С. Біленького, В. Потульницького, С. Стельмаха та інших учених щодо вивчення спадку університетських істориків у підросійській Україні XIX – початку XX ст., котрі розробляли проблеми загальної (світової) історії та методології. Очевидно, що вони відіграли помітну роль в інтелектуальному просторі як Наддніпрянської та Південної України, так і Російської імперії взагалі, зокрема в інституціоналізації історіографії як дисципліни.

Варто відзначити, що дослідження біографії будь-якого вченого в жанровому та видовому аспекті дає змогу проаналізувати досить широку проблематику, зокрема розглянути його соціокультурне оточення й інтелектуальну атмосферу побутування. Це повною мірою стосується і праці одеської дослідниці, яка намагається спроектувати академічні кар'єри, творчу спадщину та діяльність окремих науковців на загальне тло дисциплінарної історії.

Приміром, висвітлюючи інтелектуальну біографію Олексія Маркевича, автор у спеціальному екскурсі зупиняється на інституті та становищі приват-доцентів в університетах Російської імперії (с. 225–229). Відтак вона співвідносить загальні тенденції в інституціоналізації історіографії з долею конкретних одеських учених, зокрема з вищезгаданим О. Маркевичем, який став у 1880 р. першим приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (с. 234).

Т. Попова приділяє неабияку увагу відтворенню індивідуального візерунку творчості кожного з названих учених, прагне показати різноманітні сторони їхньої діяльності, схарактеризувати провідні напрями досліджень, проаналізувати найголовніші праці, показати взаємини з іншими науковцями, драматичні і трагічні повороти долі, несподівані інтелектуальні й політичні метаморфози (наприклад, Є. Щепкіна, який з екс-кадетів став більшовиком) тощо.

Але, незважаючи на унікальність біографічного матеріалу, дослідниця не випускає з поля зору і проблематику з обсягу дисциплінарної історії історичної науки. Зокрема, вона обстоює думку, що О. Маркевич репрезентував ранній етап становлення історіографії як дисципліни (с. 241).

Водночас дослідниця намагається висвітлити оригінальні інтелектуальні та культурні складові в історичних поглядах та світосприйнятті зазначених істориків. Причому в авторських замальовках світогляді наукові устремління одеських учених постають не у вигляді певної суми ідей або концептів, а як своєрідні сполучення, що створюють ту чи іншу неповторну палітру поглядів.

У випадку з О. Маркевичем – це елементи романтизму, етнографізму, позитивізму, неокантіанства та ліберально-демократичних ідеалів (с. 317); П. Біцилли – поєднання інтуїтивних, психологічних, антропологічних, культурологічних компонентів у методологічній візії загального історичного синтезу (с. 427–447).

Зауважимо, що локалізація П. Біциллі хронологічних меж романтизму в історичній науці від Просвітництва до початку ХХ ст., на яку посилається Т. Попова (с. 443), дивним чином узгоджується з побутуванням цього явища в українській історіографії. На її теренах романтичні віяння простежуємо від перших десятиліть ХІХ ст. до початку ХХ ст.: у персональному вимірі від Михайла Максимовича до Дмитра Яворницького, а елементи преромантизму – ще в автора / авторів “Історії Русів”.

Завершує монографію екскурс, присвячений біоісторіографії, котра розглядається в сенсі давньої традиції історіописання – жанру історичного портрета, витоки якого сягають античних часів.

У світлі сучасних методологічних новацій стрижневою проблемою інструментарію з обсягу біоісторіографії є питання масштабу дослідження. Воно постає як своєрідна дилема між контекстами оточення, середовища, тла, різними видами належності особи до колективу спільноти, інституції, напряму, школи, товариства, групи (потенційна кількість варіацій майже безмежна) та нормативними, ціннісними, ситуаційними, компаративними й іншими процедурами добору (формалізованими або принаймні уявними в кожній конкретній студії), що часто густо виявляється в найнесподіваніших формах (с. 489–492).

Низка таких проблемних ситуацій розглядається в праці Т. Попової: біографія й біоісторіографія, жанри і джерела, біоісторіографія та регіональна історіографія та ін. Більше того, одеська дослідниця пропонує власний формалізований варіант моделі біоісторіографічного аналізу (с. 498–503).

З огляду на бурхливий сплеск енциклопедичної та словникової справи, а також різноманітних персоніологічних студій в українській історіографії від кінця 1990-х до наших днів представлена модель становить незаперечний інтерес для дослідників, позаяк містить певний алгоритм для упорядкування і систематизації фактографічного матеріалу.

Зазначимо, що монографія Т. Попової видана на досить високому поліграфічному рівні з гарним мистецьким оформленням, але вельми обмеженим накладом – 300 примірників. У праці представлено розгалужений та професійно оформлений науковий апарат, але бракує іменного покажчика, що істотно ускладнює пошук необхідної інформації (у роботі згадуються сотні імен).

Зрештою, студія Тетяни Попової продукує найрізноманітніші думки й асоціації, що незаперечно засвідчує злободенність порушених проблем, оригінальність авторських підходів, узагальнень та припущень. Уважаємо, що самотутні рефлексії одеської дослідниці будуть цікаві для багатьох істориків і вчених-гуманітаріїв, а особливо – для колег-історіографів. Адже вони спонукають читача побачити розмаїті версії розробки дисциплінарної історії та замислитися стосовно ідеї взаємодоповнюваності, якої іноді так бракує прибічникам і адептам новітніх течій історіописання.